

Marie-Claire Melzer

Drie vrouwen

De vergeten feministen van de jaren dertig

Alfabet Uitgevers

2024

Deel I: periode 1889-1930

Een frisse lentedag, eind maart 1935 in Amsterdam. Bij het Leidsebosje poseert een groepje jonge vrouwen in modieuze mantelpakjes voor de fotograaf van het Polygoon-journaal. Willemijn Posthumus-van der Goot staat er tussen, en Betsy Thung Sin Nio. De vrouwen dragen een narcis in hun knoopsgat. Sommigen hebben een bloemenmandje bij zich, anderen een protestbord – zonder tekst, zo lijkt het. De stemming houdt het midden tussen nerveus en uitgelaten. Demonstreren, dat doe je eigenlijk niet als nette jongedame. Maar dit is belangrijk genoeg om de straat voor op te gaan, vinden ze. Even later marcheert de stoet vrouwen in een optocht langs het Leidsebosje en Hotel Americain om halt te houden aan de overkant, voor het warenhuis Hirsch. Ze draaien hun bordjes om, op elk bordje staat een letter en samen vormen ze de slogan: WAARDEERT VROUWENARBEID.

De actie was onderdeel van de propagandaweek voor vrouwenarbeid, die van 27 maart tot 4 april plaatsvond in Amsterdam. Organisatoren waren Willemijn Posthumus-van der Goot, Corry Tendeloo en Charlotte Polak-Rosenberg, het kersverse team voor het propagandacomité van de feministische organisatie Vrouwenbelangen. Posthumus-van der Goot, Tendeloo en Polak-Rosenberg waren drie heel verschillende vrouwen. Er werd in de wandelgangen van de vrouwenbeweging wel gefluisterd dat ze het vast niet lang met elkaar uit zouden houden.

Dikke vriendinnen zouden ze inderdaad niet worden, maar in de vijf jaar dat ze samenwerkten zouden ze een zeer effectief team vormen, dat veel gedaan kreeg.

De drie feministen richtten zich met name op vrouwenarbeid, die in de tweede helft van de jaren dertig steeds meer onder vuur kwam te liggen. Eigenlijk was de Nederlandse regering al sinds het begin van de twintigste eeuw bezig met maatregelen om vrouwenarbeid te belemmeren. Het leek wel alsof de autoriteiten tegengas wilden geven aan de geleidelijk intredende moderne tijd in Nederland, door vrouwen steeds meer in te perken.

Ook in Nederland hadden vrouwen altijd gewerkt, op de boerderij of in de zaak van hun man. En dat jonge vrouwen voor ze trouwden een tijd buitenshuis werkten, werd alom geaccepteerd. Meestal ging het dan om slechtbetaald, onaantrekkelijk werk als dienstmeisje of huishoudster, of in een fabriek of weverij. Maar door de ontwikkelingen in het onderwijs (invoering van de leerplicht), en in de technologie en de handel ontstonden aan het begin van de twintigste eeuw nieuwe, beter betaalde banen voor vrouwen. Jonge vrouwen konden nu aan het werk als onderwijzeres, of op kantoren als telefoniste, datatypiste of secretaresse. Ook verzezen in de jaren tien grote, moderne warenhuizen als Vroom & Dreesmann en De Bijenkorf die graag (jonge) verkoopsters in dienst namen.

Jonge vrouwen die werkzaam waren in deze moderne banen verdienden genoeg om modieuze kleding te kopen en uit te gaan. Ze genoten van hun vrijheid en sommigen stelden daarom een huwelijk nog even uit. Het was een ontwikkeling die de regering zorgen baarde. Zouden deze jonge vrouwen nog wel gaan trouwen? En als ze gingen trouwen, zouden ze dan wel stoppen met werken om zich aan hun gezin te wijden? De overheid, gesteund door een overwegend conservatieve samenleving, begon wetten en maatregelen door te voeren om

vrouwenarbeid tegen te gaan. Tussen 1904 en 1940 heeft de Nederlandse regering zeker tien aanvallen gedaan op vrouwenarbeid, waarvan acht keer succesvol.

Eigenlijk waren er maar weinig vrouwen die inzagen hoe oneerlijk deze wetten en maatregelen waren. Drie feministen die het wél zagen, en er tegen ageerden, waren Charlotte Polak-Rosenberg, Corrie Tendeloo en Willemijn Posthumus-van der Goot.

Polak-Rosenberg was de oudste van de drie, en degene die het eerst bij de vrouwenbeweging betrokken raakte.

Charlotte Polak-Rosenberg

Dit verhaal begint bij Charlotte, op een middag in mei, 1915. Die middag kan Charlotte haar ogen maar niet afhouden van haar dochttertje Lien, die tijdens het spelen op de bank in slaap is gevallen. Het tafelkleed waar ze mee aan het spelen was, heeft ze bij wijze van laken over zich heen getrokken. Intussen ligt baby Mak in zijn wiegje te slapen. Eigenlijk zou Charlotte nu ook even moeten rusten; ze voelt haar ogen zwaar worden, maar ze kan zich er niet toe zetten. Ze wil nog even blijven kijken naar haar kleine meisje met de tere, roze oogleden – zo teer dat ze bijna doorschijnend lijken. Het kind zal toch niets mankeren dat het zomaar in slaap is gevallen? Meteen lacht ze haar ongerustheid weg, deze angst ligt nu eenmaal ‘altijd op de bodem van haar geluk’. Charlotte is een gelukkige moeder, die zielsveel van haar kinderen houdt. Van Lien die al zo wijs en verstandig kan zijn, en van Mak, zoals hij vanuit zijn wiegje naar haar lacht en geluidjes probeert te maken. ‘God zegen ze,’ zegt ze zachtjes, al gelooft ze eigenlijk niet in God.¹

Op deze dromerige middag, op 29 mei 1915, begint Charlotte haar dagboek. Ze leidt dan een rustig bestaan als doktersvrouw

en moeder van twee kleine kinderen en kan nog niet bevreden dat ze zal uitgroeien tot een belangrijke voorvechtster van vrouwenrechten en seksuele hervorming. In haar dagboek, dat ze tussen 1915 en 1922 zal bijhouden, schrijft ze aanvankelijk vooral over dagelijkse, huiselijke beslommeringen. Over de kinderen, die zo lief zijn, en soms ook dwars. Dat ze graag helpt bij het pellen van de garnalen. Over concertbezoek waar ze zo van geniet. Over de boeken die ze leest (ze leest veel en gevarieerd; van streekromans tot filosofie, en zowel Nederlands als Duits). En over haar man, een hardwerkende jonge arts die nauwelijks tijd heeft om met haar uit te gaan, maar waar ze niettemin heel gelukkig mee is.

Charlotte Lisette Rosenberg werd op 30 juni 1889 in Amsterdam geboren en groeide op als het enig kind van de Joodse Marcus Levie Rosenberg en Rosine Wallagh. Vader Marcus Levie was afkomstig uit een arme, vrome slagersfamilie in Zevenaar. Hij zag al snel in dat met leer meer te verdienen viel dan met vlees en beproefde zijn geluk in de huidenbranche. Marcus Levie trouwde – enigszins boven zijn stand – met Rosine Wallagh, die uit een geslacht van tandmeesters stamde. Het paar vestigde zich in Amsterdam en woonde op verschillende adressen aan de Amstel en de Prinsengracht. Nadat hij vijftien jaar ervaring had opgedaan in de branche, begon Marcus Levie in 1899 zijn eigen huidenbedrijf: de Handel-Maatschappij M.L. Rosenberg. De zaken gingen voorspoedig en in 1903 verhuisde het gezin Rosenberg naar een riant huis in de chique Honthorststraat in Amsterdam-Zuid.

Marcus Levie gaf zijn geld graag uit aan de nieuwste auto's. Ook kocht hij werken van moderne kunstenaars, waarbij hij een voorkeur ontwikkelde voor Amsterdamse impressionisten als George Breitner en Isaac Israëls.² Maar ondanks alle welvaart vergat Marcus Levie de armoede uit zijn jeugd nooit, en

was hij niet te beroerd om zij die het nodig hadden met gulle gaven bij te staan.

Charlotte werd onderricht in vreemde talen als Engels, Frans en Duits, en maakte kennis met kunst en cultuur. In 1908 behaalde Charlotte haar akte voor Middelbaar Onderwijs Staathuishoudkunde en Statistiek (wat we tegenwoordig een lesbevoegdheid in het vak economie zouden noemen). Daarna had ze baantjes bij verschillende kantoren in Amsterdam. Uiteraard hoorde bij haar opvoeding ook muziekles. Charlotte bleek talent te hebben en ontwikkelde zich tot een begaafd pianiste. Met wisselende ensembles trad ze af en toe op tijdens muzikavondjes bij mensen thuis.

Een gelukkig gezin

Op zo'n muzikavond ontmoet Charlotte haar toekomstige man Joseph Bernard 'Jo' Polak.³ Jo is een ambitieuze student geneeskunde die bezig is zich te specialiseren in hartziekten en röntgenologie. Nog dezelfde avond valt Charlotte als een blok voor de zachtmoedige Jo met de vrolijke twinkel in zijn ogen. Jo, op zijn beurt, is zeer gecharmeerd van de levenslustige Charlotte. Ze delen een gevoel van maatschappelijke betrokkenheid, en een afkeer van gewichtigdoenerij. Beiden staan serieus in het leven, maar ze kunnen ook goed samen lachen.

Jo doet Charlotte al snel een aanzoek en er volgt een vrolijke verlovingstijd met vele uitstapjes naar strand of bos, en kleine reisjes naar België en Engeland – steevast gechaperonneerd door de ouders van Charlotte. Op 29 april 1909 legt Jo zijn artsexamen af bij de Universiteit van Amsterdam. Twee jaar later, op 16 mei 1911 – een stralende lentedag – trouwt het stel in Amsterdam. Getuige de immense bloemenzee te midden

waarvan ze – ieder apart zoals de traditie betaamt – daags voor het huwelijk poseren, zijn er vele genodigden.⁴

Charlotte en Jo gaan op de Keizersgracht 110 wonen, waar Jo praktijk houdt als huisarts met als specialisme hartaandoeningen. Een van zijn patiënten is de befaamde socialistische wethouder Floor Wibaut (1859-1936), die echter vrijwel al Jo's adviezen in de wind zal slaan en stug zijn moordende werktempo zal aanhouden, alsook zijn dieet van minstens een fles wijn per dag, resulterend in 'een van de sterkste hartvergrotingen' die Jo in zijn praktijk te zien zal krijgen.⁵ Jo zal wellicht enig begrip hebben kunnen opbrengen voor de werklust van Wibaut, die heeft hij zelf ook. En net als Wibaut, die aan de wieg zal staan van de sociale woningbouw in Nederland, is ook Jo sociaal bewogen, zo houdt hij voor arme patiënten uit de Jordaan gratis spreekuur.⁶

Naast zijn drukke dagelijkse werkzaamheden in zijn praktijk, is Jo bezig met een promotieonderzoek. Hij verdiept zich in de electrocardiografie, een nog relatief nieuw terrein in de geneeskunde. Jo krijgt in het begin niet altijd de erkenning die hij zoekt voor zijn pionierswerk, wat hem soms onzeker maakt. Charlotte steunt hem waar ze kan. En het komt goed, want op 18 mei 1914 promoveert Jo op het proefschrift *Betekenis van het electrocardodiagram voor de kliniek der hartziekten*. Datzelfde jaar wordt Jo assistent elektrologie en röntgenologie bij het Binnengasthuis. Daarnaast blijft hij werkzaam in zijn eigen praktijk, en later komt daar ook nog een betrekking in het Lutherse Diaconessen-Ziekenhuis bij, als specialist in hart- en vaatziekten en röntgenologie. Ook doceert hij tussen 1921 en 1931 aan de Universiteit van Amsterdam. Met al zijn activiteiten op dat gebied is Jo Polak een van de grondleggers van de cardiologie en röntgenologie in Nederland.

Op 13 maart 1913 wordt dochter Lien (Serlina Jeanette) geboren, en twee jaar later, op 1 april 1915, zoon Mak (Markus Joost). Op 20 februari 1921 volgt nog nakomertje Jop (Joseph Charles). Het gezin woont dan inmiddels op de P.C. Hoofstraat 163, het adres van waaruit Charlotte vele feministische activiteiten zal ontplooiën. Aan de overkant van de straat woont Floor Wibaut jr., oogarts en zoon van de befaamde wethouder, die een goede vriend wordt van Jo en Charlotte, en tijdens de oorlogsjaren nog van grote betekenis zal blijken voor dochter Lien en haar gezin.⁷ Om de familienaam Rosenberg niet verloren te laten gaan, en ook omdat de naam Polak weinig onderscheidend is, laten Jo en Charlotte in 1917 vastleggen dat hun kinderen de achternaam Rosenberg Polak krijgen.

De Polakken vormen een ongedwongen gezin. Tijdens een bezoek aan de ouders van Charlotte poseren ze niet stijfjes zittend of staand voor de camera, zoals dan gebruikelijk is, maar liggen ze met z'n vieren in het gras. De kinderen boven op de ouders. De fotograaf is hoogstwaarschijnlijk 'opa' Marcus Levie, die graag met nieuwe apparaten in de weer is.

Het is ook een gezin met belangstelling voor kunst en cultuur en veel contacten in die wereld. Zo heeft Jo Polak de röntgenfoto's van schelpen gemaakt voor het beroemde 'schelpnummer' uit 1923 van het toonaangevende kunst- en architectuurtijdschrift *Wendingen*. De foto's werden internationaal opgepikt en de aan het Bauhaus gelieerde vormgever, fotograaf en kunstenaar László Moholy-Nagy publiceerde ze in 1925 in zijn *Bauhausbücher* nr. 8.

Charlotte is trots op haar Jo, die hard werkt en vaak in de avond nog op pad moet om patiënten te bezoeken. Intussen bestiert Charlotte het huishouden en zorgt ze voor de kinderen. Ze is een ruimdenkende moeder met moderne opvattingen over

opvoeden. Volgens Charlotte moeten ouders niet hun wil aan het kind opleggen, maar zo veel mogelijk van het kind zelf uitgaan. ‘Markus Joost is woedend als op zijn bord groenten, aardappelen en vlees te dicht bij elkaar komen’, noteert ze in haar dagboek. Charlotte vindt het vanzelfsprekend om met de wens van haar kind rekening te houden, want ‘kinderen opvoeden, is niet kinderen plagen’⁸, maar dat is in die tijd nog geen gangbaar idee. Wanneer ze over de eetwensen van haar zoon aan een kennis vertelt, zegt deze, tot verontwaardiging van Charlotte, dat ze dan júst de boel ‘door elkaar’⁹ zou prakken.

Wanneer Lien de kleuterleeftijd heeft bereikt, kiezen Charlotte en Jo, na enig wikken en wegen, voor de ‘fröbelschool van Vrij’¹⁰ omdat ze het uiteindelijk het belangrijkste vinden dat Lien een fijne jeugd heeft. Deze vooruitstrevende school is eind negentiende eeuw opgericht door de onderwijzer Cornelis Vrij, die zich heeft laten inspireren door de nieuwste, Scandinavische theorieën. Kinderen moeten volgens hem al doende leren, met ‘hoofd, hart en handen’¹¹, bijvoorbeeld door middel van gymnastiek en handenarbeid. Tegen de tijd dat Lien de school bezoekt, heeft Cornelis’ jongere broer Maarten het stokje overgenomen. Maarten Vrij experimenteert met verkeerslessen en bijen op het dak, en zal later het daltononderwijs in Nederland introduceren.

Naast de zorg voor haar kinderen, houdt Charlotte tijd over voor kunst en cultuur. ‘Ik ben weer flink aan de muziek’, schrijft ze op 28 september 1915 in haar dagboek. Ze speelt in een trio en krijgt les van de bekende componist en muziekpedagoog Samuel (Sem) Dresden. Met haar moeder heeft ze een abonnement bij het Concertgebouw, want ‘Jo heeft ’t druk’.¹² Wel gaat haar man af en toe met haar mee naar het theater. De bewerkingen van de stukken van Shaw en Chesterton door het gezelschap van Eduard Verkade zien ze beiden graag.

Eigen weg

Charlotte hoefde niet te werken voor de kost, en hoewel het niet bij wet verboden was, schreven de sociale codes toch voor dat een gehuwde vrouw van haar stand geen betaald werk deed. Tegelijkertijd was er voor het huishouden volop hulp, dus verveling lag op de loer, zeker voor een intelligente, ambitieuze vrouw als Charlotte.

Voor vrouwen uit de hogere kringen die toch deel wilden nemen aan het maatschappelijk leven bood vrijwilligerswerk uitkomst. Het vrijwilligerswerk in Nederland was in de eerste helft van de twintigste eeuw grotendeels georganiseerd volgens de drie dominante zuilen: de confessionelen (die weer onderverdeeld waren in protestanten, katholieken en joden), de liberalen en de socialisten. Charlotte was weliswaar opgegroeid met de joodse religie, maar geen praktiserend gelovige meer, en ze was, als kind van een vader die zich vanuit diepe armoede omhoog had gewerkt als zelfstandig ondernemer, ook niet genegen tot het socialisme, dus een liberale zuil lag voor de hand. En als je als vrouw 'iets' bij een liberale zuil wilde, kwam je al snel uit bij het feminisme.

Het feminisme was ontstaan vanuit de liberale zuil en bleef ook lange tijd vooral een liberale aangelegenheid. De confessionelen, schermend met de Bijbel, waren voor het merendeel conservatief en vaak zelfs repressief wat betreft vrouwenrechten, en de socialisten waren in hun begindagen nog zo druk bezig met de emancipatie van de mánnelijke arbeider dat ze voor de vrouw weinig oog hadden. Dat Charlotte rond 1915 vanuit haar niet-religieuze, liberale achtergrond bij Onderlinge Vrouwenbescherming uitkwam, is dus niet zo verwonderlijk.

Meerdere factoren zullen een rol hebben gespeeld bij de beslissing van Charlotte om bij Onderlinge Vrouwenbescherming actief te worden. Wellicht heeft de promotie van haar man haar geïnspireerd om zich ook verder te gaan ontwikkelen. Het is ook goed mogelijk dat Jo Polak als arts met de problematiek van ongehuwde moeders in aanraking is gekomen, en Charlotte zo op dat spoor heeft gezet. En waarschijnlijk heeft ook vader Rosenberg, die bekendstond als een groot filantroop, als voorbeeld gediend.

Net als haar vader was Charlotte sociaalvoelend. Ze was zich zeer bewust van de bevoorrechte positie die ze had, niet alleen in materiële zin, maar ook vanwege haar onbezorgde kindertijd en 'lieve ouders' en 'lieve man'. In haar dagboek vroeg ze zich af of ze ook zo 'fris en blijmoedig' in het leven zou staan als ze dat allemaal niet had gehad. Ze dacht hier veel over na en schreef dat ze het liefst alle mensen om zich heen 'blij en gelukkig'¹³ zou zien. Maar het laatste duwtje dat Charlotte nodig had om maatschappelijk actief te worden, kwam wellicht van haar neef Louis Levie.

"'t Is fataal'¹⁴ had Louis uitgeroepen tijdens een familiebijeenkomst in Katwijk. Louis, die wel vaker luidkeels zijn mening verkondigde, had gedoeld op Samuel Polak, de vader van Jo, die maar niet over de dood van zijn vrouw Serlina leek heen te komen, toch alweer vier jaar geleden. Louis vond dat heel begrijpelijk; de dood van een dierbare kon nu eenmaal 'fataal' zijn voor degene die achterbleef, was zijn standpunt. Charlotte had zich geërgerd aan Louis' 'romantische' gedachtegang waarbij voelen eerst komt, en dan pas denken. Andersom was weliswaar moeilijker, maar wel beter, vond ze. Zelf hoopte ze, en dat had ze ook meermalen tegen hem gezegd, dat Jo nieuw geluk bij een ander zou vinden, mocht ze eerder komen te overlijden dan hij. Maar Jo had er niets van willen horen.

Toch kon Charlotte haar neef ook wel waarderen om ‘zijn scherpe blik’. En soms, dat moest ze toegeven, had hij ook gewoon gelijk. Niet zo lang na de bijeenkomst in Katwijk, op 10 augustus 1915, trouwt een tante van Jo, Jeanette Catz, met Carel de Vries van Buren, van de bekende furnituurzaak. Het is zijn tweede huwelijk. Charlotte vindt de bruiloft weer ‘echt Catzen-zoetig, maar toch wel aardig’.¹⁵ Op het feest raakt Charlotte aan de praat met Louis, die ook nu zijn mening niet onder stoelen of banken steekt. Charlotte heeft nog altijd een innige band met haar ouders en behandelt ze met veel egards. ‘Teveel houden [van] en teveel egards’, oordeelt Louis. Hij raadt Charlotte aan om eens wat vaker haar ‘eigen weg’ te volgen in plaats van maar te doen ‘alsóf’.¹⁶

Charlotte denkt lang na over de woorden van haar neef en komt tot de conclusie dat hij misschien wel een punt heeft. Ze neemt zich voor om te proberen zijn advies op te volgen en haar eigen pad te gaan zoeken. Toeval of niet, nog datzelfde jaar meldt ze zich aan als vrijwilligster bij Onderlinge Vrouwenbescherming.

Onderlinge Vrouwenbescherming

De Vereniging voor Onderlinge Vrouwenbescherming werd in 1897 in Rotterdam opgericht door de arts Jan Rutgers en de feministen Marie Rutgers-Hoitsema, Annette Versluys-Poelman en Nellie van Kol. Het hoofdbestuur van Onderlinge Vrouwenbescherming kwam in Den Haag.

Ongehuwde moeders hadden het in die tijd bijzonder moeilijk. Niet zelden werden ze door hun werkgever en/of familie op straat gezet, zonder recht op een uitkering, huisvesting of zelfs maar kraamzorg. Ze belandden daardoor vaker in de prostitutie, en de kindersterfte onder buitenechtelijke baby’s

was relatief hoog. Het beetje hulp dat er was, ging meestal van kerken uit en was nogal stichtelijk van aard en vooral gericht op het redden van de ziel van het kind: baby's werden daarom zo snel mogelijk bij hun 'zondige' moeders weggehaald. Hoe het moeder en kind daarna verging, werd minder van belang geacht.

Onderlinge Vrouwenbescherming had als doelstelling om hulp te bieden aan vrouwen 'van alle gezindten' waarbij het welzijn van moeder en kind voorop stond. De hulp kon bestaan uit medische zorg, (tijdelijke) huisvesting, financiële hulp en/of juridische bijstand. Een tweede doelstelling van de vereniging was het bestrijden van de dubbele moraal, die maakte dat vrouwen in hun eentje voor alle kosten en zorg opdraaiden, en de schande bovendien, terwijl de vaders vrijuit gingen.

Een jaar na oprichting telde Onderlinge Vrouwenbescherming 270 leden; om 'reputatieschade'¹⁷ te voorkomen stond in de statuten dat de ledenlijst niet gepubliceerd mocht worden. Het ledenbestand bestond overwegend uit welgestelde vrouwen (en enkele mannen) van liberale huize. Een aantal van hen was van oorsprong protestants of joods, maar meestal niet praktiserend. Katholieken en socialisten waren in de minderheid; voor de meeste katholieken was hulp aan ongehuwde moeders nog een brug te ver, en bij veel socialisten heerste wantrouwen tegenover het bourgeoisie-karakter van de vereniging.

Er waren afdelingen in Rotterdam, Den Haag en Amsterdam, en in kleinere plaatsen werden 'correspondenten' aangesteld, die zelfstandig hulpvragen uit hun regio in behandeling namen en daarvan verslag uitbrachten bij het hoofdbestuur. De hulp werd gefinancierd met de contributiegelden van de leden. Ook kwamen er giften van particulieren binnen.

In 1915, het jaar dat Charlotte als vrijwilligster begint bij de Amsterdamse afdeling van Onderlinge Vrouwenbescherming,